

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2020 metai

2

LI

Vilnius 2020

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2020

2

Vilnius 2020

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2020

2

Vilnius 2020

Žurnalo leidybą finansavo
LIETUVOS MOKSLO TARYBA
PAGAL VALSTYBINĘ LITUANISTINIŲ TYRIMŲ IR SKLAIDOS
2016–2024 METŲ PROGRAMĄ
Projekto finansavimo sutartis Nr. S-LIP-19-10

Redakcinė kolegija / Editorial Board / Redaktion:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuva /
Vytautas Magnus University, Lithuania

Krzysztof BUCHOWSKI
Baltosgos universitetas, Lenkija /
University of Białystok, Poland

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Tomasz KEMPA
Mikalojaus Koperniko universitetas Torunėje, Lenkija /
Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vėjas G. LIULEVIČIUS
Tenesio universitetas Noksvilyje, JAV /
University of Tennessee, Knoxville, USA

Bernadetta MANYŚ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas / Deputy Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Lietuva /
Lithuanian Culture Research Institute, Lithuania

Mathias NIENDORF
Greifswaldo universitetas, Vokietija /
University of Greifswald, Germany

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas, Lietuva /
Vilnius University, Lithuania

Sergej POLECHOV / Сергей В. ПОЛЕХОВ / Sergey POLEKHOV
Rusijos nacionalinės ekonomikos ir valstybinės tarnybos akademija,
Rusija / The Russian Presidential Academy of National Economy
and Public Administration (RANEP), Russia

Jolita SARCEVIČIENĖ (atsakgoji sekretorė / Executive Secretary)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Gintautas SLIESORIŪNAS (pirmininkas / Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Darius STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas, JAV /
Millersville University, USA

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge, Vokietija /
Nordost Institut in Lüneburg, Germany

Theodore R. WEEKS
Pietų Iliojaus universitetas Karbondeilyje, JAV /
Southern Illinois University, Carbondale, Ill., USA

Andrzej ZAKRZEWSKI
Varšuvos universitetas, Lenkija /
University of Warsaw, Poland

Registruota duomenų bazė:
Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing. Lituanistika

Recenzuojamas mokslo žurnalas, leidžiamas nuo 1971 m. Per metus išeina 1 tomas (2 numeriai).
Elektroninę straipsnių versiją pdf formatu galima rasti internetinėje svetainėje: <http://talpykla.istorija.lt/>

ISSN 0202-3342
e-ISSN 2538-6549

© Lietuvos istorijos institutas, 2020
© Straipsnių autoriai, 2020

JUOZAPAS PAŠKAUSKAS

Lietuvos istorijos institutas

LAISVALAIKIO PROBLEMA XIX A. PABAIGOJE – XX A. PRADŽIOJE: LIETUVOS DARBININKŲ IŠŠŪKIS LIKUSIEMS MIESTIEČIAMS

ANOTACIJA. Nuo XIX a. pabaigos laisvalaikis dėl savo svarbos modernėjančiai visuomenei tapo viešai diskutuojama tema. Straipsnyje aptariamos dvi pagrindinės dėl laisvalaikio klausimo susikirtusios pozicijos. Pirmajai priskirtini darbininkų teisių gynėjų argumentai, laisvalaikį pristaantys kaip geresnio gyvenimo sąlygą. Toks požiūris suvoktas kaip viena priemonių, darbininkiją susaistančių su likusia modernėjančia visuomene. Antra vertus, dauguma XIX a. pab. – XX a. pr. darbininkų pasirinktų laisvalaikio praktikų kėlė nemažai aistrų, ypač tarp kito ryškaus miestiečių sluoksnio – buržuazijos – atstovų. Intelektualų pozicija laisvalaikio klausimu buvo platesnė ir konkretesnė: „teisingas“ laisvalaikis buvo neatsiejamas nuo tvarkos, efektyvaus viešo ir privataus gyvenimo organizavimo, lavinimosi ir švietimo. Šiuo atveju laisvalaikis suvoktas kaip dalies visuomenės reformavimo bei tautinio konsolidavimo priemonė.

RAKTAŽODŽIAI: laisvalaikis, darbininkai, industrializacija, buržuazija, modernėjimas.

ANNOTATION. By the late 19th century, due to its increasing importance in a modernising society, leisure time had become a publicly discussed topic. The article dwells on two conflicting positions regarding the issue of leisure time. The first comprises the arguments of the defenders of workers' rights, who argued that leisure time was a precondition for a better life. This attitude was perceived as instrumental when incorporating the working class into the rest of society. On the other hand, most leisure time activities that workers in the late 19th and early 20th century would opt for were viewed as problematic by members of another prominent group, the bourgeoisie. The position of intellectuals regarding leisure time was broader and more specific: 'correct' leisure time activities were closely related to order, the efficient organisation of public and private life,

and education. In this case, leisure time was perceived as a means of reformation and national consolidation of a part of the society.

KEYWORDS: leisure time, working class, industrialisation, bourgeoisie, modernisation.

Dažnas laisvalaikio teorijai arba istorijai skirtas veikalas pradedamas nusiskundimu, jog laisvalaikio sritis perdėtai ideologizuojama: puritonams laisvalaikis yra ydų šaltinis, egalitaristams – simbolizuoja privilegijas, marksistai laiko jį išnaudojančiųjų klasių patiriamu pertekliumi¹. Tokios skirtingos ir neretai neigiamos laisvalaikio sampratos bei paradigmos, dažniausiai koegzistuojančios tarpusavyje, būdingos XIX a. pab. laikotarpio industrinėms visuomenėms². Šiame straipsnyje atskleidžiama, kad laisvalaikis XIX a. pab. Lietuvoje taip pat buvo svarbi tema, kuria diskutuota ne tik iš įvairiausių politinio spektro pozicijų, bet pirmiausia suvokiant šios temos svarbą vis labiau modernėjančiai visuomenei, svarstant jos ateities scenarijus. Todėl aptariamu XIX a. pab. – XX a. pr. periodu laisvalaikio, jo prasmingumo ar juolab teisingo laisvalaikio temos viešojoje erdvėje persipindavo su diskusijomis apie civilizacijos raidą, kultūros standartus ar iššūkius svarbiausiems visuomenės sanklodos principams. Šių diskusijų postūmiai yra neatskiriami nuo pagrindinių modernizacijos bruožų: spartaus ekonomikos kilimo, industrializacijos ir urbanizacijos, socialinės visuomenės struktūros kaitos, individualizmo, sekuliarizmo ir vartotojiškos kultūros suklestėjimo. XIX a. pabaiga Lietuvoje buvo kapitalizmo augimo epocha, todėl laisvalaikio tema viešojoje erdvėje būdavo minima ne tik, pavyzdžiui, svarstant apie visuomenės ateitį, ji tapo sunkiai atskiriama nuo naujų idėjų apie socialinę klasę, laisvę ir išnaudojimą, asmeninių bei kolektyvinių teisių radimosi. Šiame tekste bandysime išskirti svarbiausius modernėjančio laisvalaikio bruožus tuo Lietuvos istorijos laikotarpiu, kai darbas ir laisvalaikis tampa binarinėmis kategorijomis, žyminčiomis modernios visuomenės struktūrą, bei įvertinti vieną pagrindinių diskusijų apie laisvalaikį kryptį. Per laisvalaikio perspektyvą išryškinsime konfliktą tarp dviejų svarbių socialinių grupių – darbininkijos ir buržuazijos: modernėjant visuomenei šios grupės stengėsi

¹ J. P i e p e r, *Leisure, the Basis of Culture*, South Bend, Indiana, 1998, p. 13.

² Sutariama, kad darbo, politikos ir kiti platesni pokyčiai visuomenėje atsispindėjo ir kintančiose laisvalaikio formose. Ekonominiais mainais grįsta ir aiškiau reglamentuota darbo struktūra lėmė aiškiau atskirtą nuo privalomų su darbu susijusių veiklų ir šeimyninių įsipareigojimų laisvalaikį, stiprų jo komercializavimą bei į masinį vartojimą nukreiptas įvairias jo formas. Jų raidą taip pat veikė industrinės technologijos, staigi urbanizacija, masinės komunikacijos ir informacijos sklaidos priemonės, socialinė visuomenės struktūra. Anot lietuviškoje istoriografijoje šią problemą (o sykiu vakarietišką socialinių mokslo istoriografiją) glaustai pristatė L. K u b l i c k i e n ė, industrinėse visuomenėse suirus tradiciniam socialiniam solidarumui ir nusilpus bendruomeniniams ryšiams, kaip prekė ir paslauga vartojamas laisvalaikis tapo ir visuomeniškai tikslingas, mat „užtikrino esamo gamybinio ciklo tęstinumą“, L. K u b l i c k i e n ė, *Laisvalaikio sociologija: paradigmu skirtumai*, *Filosofija, sociologija*, 2001, nr. 2, p. 37.

ideologiškai įsirtvirtinti ne tik parodydamos savo teisę į laisvalaikį, bet ir formuodamos nuomonę, koks tas laisvalaikis turėtų būti. Straipsnyje aptariamame buržuazijos apibrėžime pirmiausia dominuoja ne sunkiai apibūdinamas ekonominis³, bet kultūrinis jo aspektas⁴. Dėl šios priežasties darbininkų laisvalaikį galima matyti kaip tampantį viešo ginčo objektu ar problema, kurią raginama spręsti. Todėl toliau tekste pristatysime įvairių XIX a. pab. – XX a. pr. kairiųjų lyderių ir viešųjų intelektualų (paprastai tarpusavyje nesutarusių daugeliu klausimų) pozicijas, atskleidžiančias, kokie skirtumai laisvalaikio klausimu egzistavo.

Istoriografinis kontekstas ir tyrimo šaltiniai

XIX a. pab. – XX a. pr. darbininkijos istorijos tyrimai lietuviškoje istoriografijoje yra apleisti, nors sovietinėje istoriografijoje tai buvo gana patraukli ir proteguojama tema. Ir tai suprantama. Vienos pirmųjų pokarinių istorijos mokslo disertacijų ir šaltinių rinkinių publikacijų buvo skirtos būtent darbininkų revoliucinei 1905–1907 m. veiklai tirti ir pristatyti⁵. Sykiu, anot Aurimo Švedo, XIX ir XX a. sandūros darbininkų judėjimo tema ne tik buvo stipriai veikiama oficialiojo diskurso, ji turėjo ir savąjį Achilo kulną – greta darbininkų judėjimo (ko)egzistavusius ir vis stiprėjusius lietuvių tautinio judėjimo bei nacionalinės savimones apraiškas⁶. Šis laikotarpis problematiškas tyrėjams buvo ir dėl to, kad daugelis XIX a. antros pusės temų – tarp jų ir darbininkijos – sunkiai atskiriamos nuo kitų Rusijos imperijoje vykusių socialinių, ekonominių ir politinių pokyčių, kurie neleido

³ Nusistovėjęs konsensusas buržuaziją laikyti viduriniojo sluoksnio sinonimu, pabrėžiant ekonominio saugumo aspektą. Dėl to šiam sluoksniui gali būti priskirti ir XIX a. kilmieji, ir miestiečiai, ir kaimo darbininkai, o pati buržuazijos kategorija dalijama į viršutinį, vidurinį ir žemuosius segmentus, plg. *Europe 1789 to 1914. Encyclopedia of the Age of Industry and Empire*, vol. 1, eds. J. Merriman, J. Winter, Detroit, New York, 2006, p. 352.

⁴ Istoriografijos tradicijoje tai nėra įprasta prieiga, nes ši daugiasluoksnė socialinė grupė paprastai analizuojama derinant ekonominių (laisvoji prekyba) ir politinių (rinkimai ir reprezentacija) paradigmu perspektyvas. Tai paprastai daroma lyginant, kuo šis sluoksnis skyrėsi Vakaruose ir Rusijos imperijoje, taip pat mėginant paaiškinti, kodėl buržuazijai Rusijos imperijoje nepavyko sukurti savų politinių institucijų. Tokiu atveju įprasta Vakarų buržuaziją laikyti normatyviu rodikliu. Pasirinkta kultūrinė viduriniojo sluoksnio paradigma remiasi Peterio Stearnso pastebėjimu, jog siekiant identifikuoti viduriniąją klasę, naudinga tirti kultūrinę išraišką, „individualius pokyčius, o ne tik politinės ar ekonominės struktūros pasikeitimus“, plg. P. Stearns, *The Middle Class: Towards a Precise Definition*, *Comparative Studies in Society and History*, 21 (July 1979), p. 395–396.

⁵ К. Б. Клику, *Революционное рабочее движение в Литве в 1905 году*, Вильнюс, 1952; V. Merkys, *Vilniaus darbininkų revoliucinis judėjimas 1895–1904 metais*, Vilnius, 1957; Н. Лешкович, *Революционное рабочее движение в Литве и Белоруссии в 1905–1907 гг.*, Вильнюс, 1955, с. 92.

⁶ A. Švedas, *Matricos nelaisvėje. Sovietmečio lietuvių istoriografija (1944–1985)*, Vilnius, 2009, p. 18, 98.

vieno ar kito aspekto aiškinti vien tik „iš klasių kovos pozicijų“⁷. XIX a. pab. – XX a. pr. darbininkijai skirta sovietmečio istoriografija ir šaltinių rinkiniai problematiški ir kitu aspektu: temos tyrimai turėjo atitikti ne tik komunistinės ideologijos kanoną, bet ir parodyti darbininkų judėjimą per „dviejų srovių“ koncepciją. Kaip teigia Gintaras Mitrulevičius, šios koncepcijos tikslas buvo išryškinti dvi darbininkų judėjime dalyvavusias stovyklas ir įgalinti vieną jų, t. y. leninizmo pozicijoms atstovavusius revoliucionierius, o antrąją, socialdemokratų ir kitas kairiųjų sroves, įvardyti oportunistais ir galiausiai socializmo išsižadėtojų. Tokia supaprastinanti XIX a. pab. – XX a. pr. prieiga, minėto G. Mitrulevičiaus vertinimu, „daugeliu atvejų yra tiesiog ideologizuotas suprimityvinimas ir pritempimas, kartais – objektyviai vertinant – ir tiesiog visiškai neteisingas“⁸. Greta šių problemų, sovietiniuose XIX a. pab. istorijos tyrimuose vengta sekti vakarietiška istoriografija, kuri apibendrinančiai buvo pristatoma kaip mėginanti iškreipti tikrąją istorijos vaizdą ir sukelti abejonių tarybiniu mokslu⁹. Vertinant XIX ir XX a. sandūros Lietuvos darbininkijos judėjimo istoriografiją sutariama, kad stiprioji tokių tekstų (o ir apskritai sovietinės istoriografijos) pusė yra korektiški grynai empiriniai tyrimai, leidavę išvengti apibendrinamųjų teiginių.

Šiandien dėl šių priežasčių sovietinė darbininkijos istoriografija leidžia kelti įdomius klausimus, kurie gali būti aktualūs ir už darbo istorijos disciplinos ribų. Šių klausimų nulemta diskusija atliepia iššūkius ir problemas, su kuriomis ši istorinių tyrimų disciplina susidūrė ir vakarietiškoje istoriografijoje XX a. antroje pusėje. Pirmas svarbus istoriografinis lūžis įvyko apie 1970-uosius, kai grupė naujosios kartos darbo istorikų pasiūlė permąstyti dominavusį įsitikinimą, jog dėl darbo mechanizavimo industrinės revoliucijos ir fabrikinio darbo epochoje (maždaug 1780–1830 m.) įvyko esminis lūžis žmonijos istorijoje. Buvo pabrėžiamas ikiindustrinio darbo ir laisvalaikio modelio ilgaamžiškumas, tradicinių amatininkų konfrontacija su kapitalistų siūlomu gamybos procesu. Visa tai paskatino tyrimus koncentruoti ne tik į socialinio konflikto ir socialinėmis klasėmis grįstos visuomenės atsiradimą, tačiau ir į temas, atskleidžiančias ekonomines transformacijas patiriančių ikiindustrinių darbininkų ir jų šeimų kasdienybę, laisvalaikį ar už darbo sferos egzistavusį solidarumą¹⁰. Paradigminis šios naujosios darbo istorijos veikalas – 1963 m. pasirodžiusi E. P. Thomsono studija, kurioje pateikta formalių darbo institucijų (profesinių sąjungų ar politinių partijų) ir socialistinės minties istorija per autentiškas darbininkų

⁷Ten pat, p. 149.

⁸G. Mitrulevičius, *Lietuvos socialdemokratijos ideologinė-politinė raida 1914–1919 metais. Istoriografija, tarptautinis ir istorinis kontekstai, santykis su Lietuvos valstybingumo kūrimu*, Vilnius, 2017, p. 127.

⁹*Buržuazinių koncepcijų Lietuvos istorijos klausimais kritika*, ats. red. R. Žepkaitė, Vilnius, 1987, p. 3.

¹⁰*Rethinking Labour History. Essays on Discourse and Class Analysis*, ed. L. R. Berlanstein, Urbana and Chicago, 1993, p. 8.

klasės patirtis¹¹. Šalia E. P. Thomsono minėtinas ir kitas darbo studijų tyrėjas Charlesas Tilly. Savo darbuose jis tyrė, kaip bendrą interesą turintys žmonės gali veikti ir protestuoti kartu (Tilly vartojo *contention* terminą). Ch. Tilly išryškino, jog pagrindinės socialinių pokyčių jėgos yra ne tik kapitalizmas, bet ir prie ekonominių pokyčių prisitaikanti valstybė. Šio tyrinėtojo įtaką ne tik istorijos lauke sustiprino ir pabrėžiamas įsitikinimas, jog nuosavybės ir kontrolės gamybos procese praradimas buvo centrinės kelių pastarųjų šimtmečių Vakarų transformacijos priežastys¹².

Darbo istorijos studijų istoriografijoje dominuoja atvejo tyrimai, tad logiška, kad anksčiau ar vėliau atsirado tokių autorių kaip Williamas Reddy, suabejojusių klasės, kaip tyrimo įrankio, naudingumu. W. Reddy, tyręs Prancūzijos tekstilės pramonės darbininkus, atskleidė šio sektoriaus kultūrinę struktūrą, kurioje daug svarbesni buvo ilgaamžiai šeimos, garbės ir nepriklausomybės idealai, o ne klasinė sąmonė¹³. Apskritai, W. Reddy pasiūlė atsisakyti XIX a. socialistinių koncepcijų, mat jos buvo svetimos ir nesuvokiamos XIX ir ankstesnių amžių darbininkams¹⁴. Darbo istorijos istoriografijoje būta ir radikalesnių, su postruktūralizmu ir „kalbiniu posūkiu“ susijusių siūlymų ne tik atsisakyti klasikinio marksistinio proletariato, kaip istorinio tyrimo įrankio, bet ir apskritai dekonstruoti klasės, darbo, atlyginimų, rinkų ar įgūdžių kategorijas. Siūlymai veikiau koncentruotis į diskursus, apibrėžiančius darbininkus kaip grupę ir sudarančius jų patirčių pagrindą, tyrimais, žinoma, sukėlė audringą diskusiją¹⁵. Ryškiausias šios „naujosios darbo istorijos“ veikalas yra Jacques'o Rancière'o studija apie darbininkus poetus, kuri sėkmingai parodė, kaip darbininkai kūrė savo klasės kalbą ir mitą apie drąsų amatininkų gyvenimo būdą ir kultūrą¹⁶.

Trumpa istoriografinė apžvalga ne tik parodo lietuviškos istoriografijos tradicijos silpnąsias (ir stipriąsias) puses, tačiau ir išryškina, jog ir Vakaruose ši marksizmo įkvėpta disciplina susidūrė su keliomis iššūkių bangomis, kurių centre vis atsiduria ir šiam tekstui svarbios temos bei siekiai: atskleisti darbininkų išgyventas patirtis, ieškoti autentiškų XIX a. pab. – XX a. pr. dirbusiųjų balsų bei alternatyvų, išeinančių už ekonominio determinizmo ir bazės / antstato argumentacijos grįstų pasakojimų.

¹¹ E. P. Thomson, *Making of the English Working Class*, New York, 1966.

¹² Ch. Tilly, *Demographic Origins of the European Proletariat*, *Proletarianization and Family History*, ed. D. Levine, Orlando, 1984, p. 1–85; tas pats, *Retrieving European Lives, Reliving the Past: The Worlds of Social History*, ed. O. Zunz, Chapel Hill, 1985, p. 11–52.

¹³ W. Reddy, *The Rise of Market Culture: The Textile Trade and French Society, 1750–1900*, Cambridge, 1984.

¹⁴ *Rethinking Labour History*, p. 6.

¹⁵ P. Schöttler, *Historians and Discourse Analysis*, *History Workshop Journal*, vol. 27, Issue 1, SPRING 1989, p. 37–65.

¹⁶ J. Rancière, *The Nights of Labor: The Workers Dream in Nineteenth Century France*, Philadelphia, 1991.

Tokia istoriografinė situacija iš dalies nulėmė tekste naudojamų šaltinių pasirinkimą: pasitikėsime Vytauto Merkio, Juozo Jurginio, Kazimiero Meškauskio ir kitų surinkta statistine informacija, juolab ją naudosime gana kontekstualiai. Dažnai ši informacija būdavo sudaroma remiantis įvairių imperijos institucijų parengta statistika (toli gražu netobula ir nereguliariai rengta), bet, žinoma, konkrečiais atvejais tokius duomenis dabar reiktų tikrinti dėl įsivėlusiu klaidų ar selektyvios atrankos. Dėl kontekstinės informacijos naudosime ir sovietinėje istoriografijoje bei publikuotuose šaltinių rinkiniuose gana plačiai nušviestas praktikas apie XIX a. pab. darbo santykius reglamentuojančių įstatymų neveiksmingumą. Juolab tokių pavyzdžių pagrįstumu neabejojo nei sovietinės istoriografijos tyrinėtojai, nei XIX ir XX a. sandūros darbininkų teisių atstovai, nei tą fiksavę imperinės valdžios valdininkai, galų gale nė patys apie tai į spaudą rašę darbininkai.

Siekdami parodyti būtent ano meto darbininkų patirtis, plėtėme tokio tipo šaltinių bazę – naudojome ir nepublikuotus šaltinius iš Lietuvos valstybės istorijos archyvo, Vilniaus, Kauno bei Gardinio generalgubernatoriaus kanceliarijos ar Vilniaus teismo rūmų prokuroro fondo. Itin pravertė Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyriuje saugomi Lietuvos socialdemokratų dokumentai apie pirmąsias darbininkų manifestacijas ir jų elgesį jose; taip pat publikuoti ir nepublikuoti kairiųjų veikėjų atsiminimai apie to meto įvykius. Dėl straipsnio apimties rėmėmės tik keliais iš jų: Arkadijaus Kremerio, Kipro Bielinio, Alfonso Moravskio. Taip pat istoriografijoje žinomi Andriaus Domaševičiaus, Augustino Janulaičio, Stepono Kairio, Stasio Matulaičio ir kitų atsiminimai¹⁷.

Darbininkų kasdienybę ir autentišką darbininkų balsą rekonstravome ne tik iš minėtų publikuotų ir nepublikuotų archyvinių šaltinių, bet ir iš to meto spaudos, beje, ne tik kairiųjų ar nelegalių, bet ir tokių oficialių ar dešinės pakraipos leidinių kaip „Vilniaus žinios“, „Nedėldienio skaitymas“. Parinkti pavyzdžiai yra parašyti lenkų ar lietuvių kalba, tačiau nėra abejonės, kad tokio pobūdžio tekstai – bent lietuvių kalba – buvo skirti mažai darbininkų daliai. XIX ir XX a. sandūroje miestų pramonėje dirbo apie 30–40 proc. žydų, likusią dalį sudarė lenkai, rusai, baltarusiai ir lietuviai¹⁸, tad dominuojančios ir daugeliui suprantamos darbininkų judėjimo kalbos buvo rusų (siekiant įtraukti žydus) arba lenkų. Šiomis kalbomis buvo spausdinama ir platinama dauguma darbininkams skirtų tekstų, neretai tas pats leidinys buvo leidžiamas keliomis kalbomis (pavyzdžiui, laikraštis *Robotnik Litewski* spausdintas lenkų ir lietuvių kalbomis). Tautinės darbininkų savivokos budinimas nebuvo vienas pagrindinių XIX a. pab. darbininkų judėjimo tikslų, tai neat-

¹⁷ Plg. V. Merkys, Lietuvos socialdemokratų ir nacionalinio išsivadavimo judėjimas (ligi 1904 m.), *Mintys apie Lietuvos komunistų partijos kelią*, sud. A. Eidintas, V. Kašauskienė, V. Pšibilskis, Vilnius, 1989, p. 7.

¹⁸ J. Jurginis, V. Merkys, A. Tautavičius, *Vilniaus miesto istorija. Nuo seniausių laikų iki Spalio revoliucijos*, Vilnius, 1968, p. 304.

sispindėjo ir vėlesnėje sovietinėje istoriografijoje, nors būtent dėl nacionalinio klausimo XIX a. pab. Vilniaus socialdemokratai labiausiai nesutarė¹⁹. Nors buvo raginimų²⁰, nei darbininkų, nei jų lyderių, nei socialdemokratų pozicija nacionaliniu klausimu plačiau netyrinėta ir atgavus Nepriklausomybę, to nedarysime ir šiame tekste.

Industrinis darbas ir kova dėl laisvalaikio

XIX ir XX a. sandūros Lietuvos pramonės rodikliai buvo beveik 3 kartus mažesni negu visos Rusijos imperijos²¹, o didžiausiame mieste Vilniuje buvo silpnai išsivysčiusi stambioji pramonė, ženkli vidaus prekybos apyvarta ir žymus smulkiosios pramonės susitelkimas. Pagal ekonominę struktūrą į XIX a. pab. Vilnių buvo panašūs Daugpilis, Tartu, Šiauliai ar Panevėžys²². Visgi, lyginant su šiais miestais, Vilnius buvo tuometinės Lietuvos pramonės centras, telkęs apie 21 proc. visų darbuotojų; be to, skaičiuojama, kad šiame mieste bei Vilniaus apskrityje ir miesteliuose aplink buvo susikoncentravę apie 90 proc. visos gubernijos darbininkų ir apie 70 proc. įmonių, kurios sukurdavo apie 70 proc. visos gubernijos produkcijos²³.

Nors Vilnius nebuvo toks stambus pramonės centras kaip Ryga ar Talinas, miestas nuo XIX a. antros pusės išsiskyrė kaip stambiausias geležinkelių mazgas visoje Europinės Rusijos šiaurės vakarų dalyje: tai pasiekta 1862 m. per Vilnių nutiesus Varšuvos–Peterburgo geležinkelio liniją ir tais pačiais metais prie šio geležinkelio Daugpilyje prijungus magistralę į Rusijos gilumą (Ryga–Caricynas). 1862 m. Vilnius per Lentvarį geležinkeliu sujungtas ne tik su Kaunu, bet ir su Rytų Prūsija. 1873 m. per Naująją Vilnią Vilnius susijungė su Liepojos–Romnų geležinkelio linija, kuri sujungė su Centrinės ir Pietryčių Ukrainos teritorijomis. Dar po dešimtmečio Vilnius Polesės geležinkeliu buvo sujungtas su Rovnu, Vakarine Baltarusija ir dešiniojo kranto Ukraina. Tai reiškė, kad XIX a. pab. Vilniuje susikūrė stambus sausumos kelių transporto mazgas, leidęs vystyti vidaus prekybą su Vilniaus, Gardino, Minsko, Mogiliavo ir Vitebsko gubernijomis²⁴.

¹⁹ A. Vyšniauskas, *Lietuvos socialdemokratijos idėjinė-politinė raida 1893–1899 m. Vilnius, 1993. Disertacija humanitarinių mokslų daktaro laipsniui gauti*, Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – VUB RS), f. 76–3375, l. 64, 137.

²⁰ V. Merkys, Lietuvos socialdemokratai ir nacionalinio išsivadavimo judėjimas (ligi 1904 m.), p. 6.

²¹ E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, *Carų valdžioje: XIX amžiaus Lietuva*, Vilnius, 1996, p. 231.

²² V. Jakunskis, *Pabaltijo miestų ekonominiai ryšiai su Rusija kapitalizmo epochoje*, Vilnius, 1955, p. 14.

²³ K. Meškauskas, V. Puronas, M. Meškauskienė, J. Jurginis, *Lietuvos pramonė ikisocialistiniu laikotarpiu*, Vilnius, 1976, p. 300.

²⁴ Ten pat, p. 71.

1900 m. Vilniuje gyveno per 160 tūkst. gyventojų, o 1914 m. šis skaičius jau siekė ar, oficialiosios statistikos duomenimis, perkopė 200 tūkst. ribą²⁵ (skaičiuojant su kariuomene, 1911 m. Vilniuje buvo beveik 240 tūkst. žmonių²⁶). Svarbu ir tai, kad XIX a. pab. Vilnius buvo atvykėlių miestas: 1897 m. mieste vietinių gyventojų buvo tik 52,4 proc., o didžiąją dalį ateivių sudarė valstiečiai (apie 41 tūkst.) ir žmonės iš kitų Vilniaus gubernijos miestelių (36 tūkst.)²⁷.

Turint galvoje specifinę Vilniaus ekonominę struktūrą – silpna stambioji pramonė, išvystyta prekyba ir iš amatininkų cechų besikurianti pramonė – nenuostabu, kad dauguma Vilniaus darbininkų dirbo nedidelėse, iki 16 darbininkų įmonėse. 1897 m. surašymo duomenimis, Vilniaus (smulkiojoje) pramonėje dirbo apie 16 tūkst. darbininkų – beveik pusė iš jų tekstilės (gatavų drabužių siuvimo ir kojinių mezgimo) sferoje²⁸. Stambiosios pramonės įmonėse (tokiomis laikytos įdarbinusios 16 ir daugiau žmonių) 1897 m. dirbo apie 4,5 tūkst., o 1914 m. – per 7,3 tūkst. darbininkų. Daugiausiai darbininkų dirbo medžio apdirbimo, maisto, odos ir avalynės, popieriaus gaminių ir poligrafijos įmonėse²⁹.

Iki pat Pirmojo pasaulinio karo Vilnius išliko stambiausiu lietuviškų gubernijų amatų centru: čia dirbo per 17 tūkst. amatininkų (iš jų 6 tūkst. meistrų, 7 tūkst. darbininkų ir beveik 4 tūkst. mokinių)³⁰. Stambiausias Vilniuje 1904 m. „Viktorijos“ šokolado fabrikas samdė 300 darbininkų, Vikentijaus Geco odos fabrikas – 208, Menkės odos fabrikas – 204, Jankelio Alzulskio – 152, Vilhelmo Šopeno alaus darykla – 208, Lipskio alaus fabrikas – 176, Giršos Livšico vokų fabrikas – 154, Tiškevičiaus malūnas – 150³¹. Nors įmonių stambėjimo procesais Vilnius gerokai atsiliko nuo Rygos ar Talino, prieš Pirmąjį pasaulinį karą mieste fiksuota 101 įmonė, įdarbinusi per 16 darbininkų, bent 25 įmonės, kuriose dirbo per 100 žmonių, ir keturios, kuriose darbavosi per 200 darbininkų³².

Iki pat Pirmojo pasaulinio karo fiksuotas kapitalizmo augimas Lietuvoje, ypač Vilniuje ir kituose miestuose, buvo vienas svarbiausių veiksnių, lėmusių buržuazijos ir darbininkijos darbo bei gyvenimo sąlygas. Šie procesai neatskiriami ne tik nuo viso laisvalaikio lauko modernėjimo apskritai, tačiau ir nuo vieno konkretaus šiame straips-

²⁵ *Lietuvos istorija*, t. VIII, I dalis: T. Bairašauskaitė, Z. Medišauskienė, R. Miknys, *Devynioliktasis amžius: visuomenė ir valdžia*, Vilnius, 2011, p. 142.

²⁶ J. Jurginis, V. Merkys, A. Tautavičius, *Vilniaus miesto istorija*, p. 303.

²⁷ Ten pat.

²⁸ Ten pat, p. 73–74.

²⁹ Apskritai imperinio laikotarpio statistinius duomenis, kurie vėliau buvo naudojami ir sovietinėje istoriografijoje, ir nepriklausomos Lietuvos istoriografijoje, reiktų laikyti apytikriais.

³⁰ K. Meškauskas, V. Puronas, M. Meškauskienė, J. Jurginis, *Lietuvos pramonė ikisocialistiniu laikotarpiu*, p. 296.

³¹ J. Jurginis, *1905 metų revoliucijos įvykiai Vilniuje*, Vilnius, 1958, p. 9.

³² V. K. Jacunskis, *Pabaltijo miestų ekonominiai ryšiai su Rusija kapitalizmo epochoje*, p. 75.

nyje išskiriamo laisvalaikio veikėjo – darbininko – laisvalaikio formavimosi. Būtent dėl darbininko, kuris nuo XIX a. pab. virsta pastebima ir svarbia socialinio, ekonominio ir politinio gyvenimo figūra, susikerta aštrūs klausimai: kam, kaip, kada ir kodėl laisvalaikį reiktų leisti. Nors straipsnyje tam daugiau neskirsime dėmesio, svarbu turėti galvoje, kad dėl krašto agrariškumo ir fakto, kad ženkliai XIX a. pab. miestų darbininkų dalį sudarė migruojantys valstiečiai³³, šie klausimai tinka ir kalbant apie žemės ūkio darbininkus bei valstiečius. Kreipti žvilgsnį į didžiųjų Lietuvos miestų darbininkiją verta ir todėl, kad jų darbo vieta – fabrikas – laikomas vienu iš XIX a. išradimų, kuriuose išryškėjo didžiulių gamybos mastų ir socialinio aktyvumo sąveika³⁴. Be to, išskirti darbininkus kartu su jų socialiniais ir ekonominiais reikalavimais atrodo prasminga, nes vienas iš modernėjančios visuomenės bruožų buvo naujų socialinių grupių įsitvirtinimas, gebėjimas parodyti, kad jie yra įvairių visuomeninių gėrybių, tarp jų – ir laisvalaikio – vartotojai.

XIX a. pab. Lietuvos darbininkams pradėjus organizuotis ir kelti visai darbininkijai aktualias problemas, fabrikas atsiskleidžia kaip socialinio aktyvumo teritorija. XIX a. pab. – XX a. pr. socialiniai aktyvistai pažymi, kad kairiųjų idėjų paplitimas ir organizuoto politinio darbininkų teisių gynimo ištakos glūdi ekonominiuose XIX a. pabaigos pokyčiuose, tokiuose kaip ekonominė migracija, atvedusi nemažai naujų darbininkų į didžiausius Lietuvos pramonės centrus – Vilnių ir Kauną. Vladimiras Akiimovas „Trumpoje socialdemokratijos judėjimo Rusijoje istorijoje“ (1905) Vilnių, šalia Peterburgo ir Kijevo, išskiria kaip vieną šio judėjimo centrų. Pirmąsias kairiųjų idėjų apraiškas jis aptinka 1885 m., kai Mokytojų instituto ir miesto ješivų studentus socialistinėmis idėjomis bandė įtikinti neįvardyti jų bendraamžiai. Panašiu metu nesėkmingai bandyta užmegzti ryšius su darbininkais bei įkurti ir moterų kojinių mezgėjų artelę³⁵. Tokie darbininkų judėjimo dėl savo teisių organizavimo būdai Vilniuje, Kaune ir kituose industrializacijos paveiktuose miestuose tiriamu laikotarpiu prasidėjo iš pradžių gana stichiškai, o vėliau tapo labiau organizuoti, pereita prie streikų ir kitų organizuoto pasipriešinimo formų³⁶.

³³ E. Griškūnaitė, *Darbininkų judėjimas Lietuvoje 1895–1914 m.*, Vilnius, 1971, p. 35.

³⁴ J. Osterhammel, *The Transformation of the World: A Global History of the Nineteenth Century*, Princeton and Oxford, 2014, p. 687.

³⁵ V. Akiimov, *On the Dilemmas of Russian Marxism. 1895–1908. The Second Congress of the Russian Social Democratic Labour Party. A Short History of the Social Democratic Movement in Russia*, Cambridge, 1969, p. 205.

³⁶ E. Griškūnaitė, *min. veik.*, p. 53–54.

Neatskiriamas nuo darbo laisvalaikis

XIX a. pab. darbininkų kasdieniame gyvenime aiškios takoskyros tarp darbo ir laisvalaikio nebuvo, todėl laisvalaikio tema neatskiriama nuo apskritai darbo ir gyvenimo sąlygų ar socialinio konflikto problematikos. Dalis su darbininkų laisvalaikiu susijusių problemų kilo dėl neaiškaus Rusijos imperijos požiūrio į sandomus darbininkus, darbą ir darbo santykius. Nors leisti įstatymai darbininkų teisėms apsaugoti ir steigtos jų įgyvendinimo priežiūros institucijos, politika praktiškai neveikė ir neturėjo daugumos darbininkų paramos. Valdžios pastangas galima interpretuoti ir kaip reakciją į naujas ekonomines, socialines ir kultūrines realijas. Besikeičiančios socialinių santykių normos kėlė nerimą imperijos valdžiai, šį procesą norėta kontroliuoti problemiškus darbo santykius reguliuojančiais įstatymais. 1897 m. birželio 2 d. priimtas įstatymas, apribojęs dirbusių fabrikuose darbo laiką: dienišėje pamainoje leista dirbti 11,5 val., naktinėje – 10 valandų³⁷. Tačiau jis buvo nukreiptas pirmiausia į didžiuosius fabrikus, o smulkiose įmonėse ir amatininkų dirbtuvėse (kurių Lietuvoje ir buvo daugiausia) įstatymas *de facto* negaliojo. Tų pačių metų kovo 2 d. Vilniaus gubernatorius Viktoras fon Valis išleido potvarkį, kuriuo amatininkų dirbtuvių savininkams nurodoma, kad darbo diena, neskaičiuojant pusryčių ir pietų pertraukų, trukmę ne ilgiau kaip 10 valandų. 1903 m. birželio 5 d. generalgubernatorius Piotras Sviatopolkas-Mirskis šį potvarkį paskelbė privalomu visose lietuviškose gubernijose. Nepaisant to, šie bandymai reguliuoti darbo santykius mažai tepalietė Lietuvos teritorijoje dirbusius darbininkus, nes daugumoje dirbtuvių buvo įvestas vienetinis atlyginimas už pagamintą produkciją³⁸.

Dažname sovietiniame darbininkų ar pramonės klausimui skirtame veikle vaizdžiais pavyzdžiais buvo parodoma, kaip darbą reglamentuojantys įstatymai neveikė. J. Jurginis rašė, kad kojinių mezgėjos ir toliau dirbo po 12–13 valandų, skerdyklų darbininkai – po 15 valandų. Padienių darbininkų darbo laikas apskritai nebuvo ribojamas kokiais nors įstatymais ar įsakais. Padieniais darbininkais laikyti arklinio tramvajaus darbuotojai arklaininkai turėjo dirbti 20 valandų, vežėjai – 17 valandų, konduktorai – 18 valandų su 3 valandų pertraukomis³⁹. Panašios darbo sąlygos buvo kituose miestuose, pavyzdžiui, Panevėžio Juozapo Montvilos degtinės ir mielių gamybos fabrikuose. Socialdemokratinėje spaudoje šių fabrikų darbininkai buvo raginami reikalauti švaresnės darbo vietos, laiko pietums ir didesnės algos. Mielių fabrike skūstasi nepatogiu darbo grafiku: dirbama nuo 9 iki 12 val., vėliau trijų valandų pertrauka, jai pasibaigus dirbama iki 21 val., tada

³⁷ О продолжительности и распределении рабочего времени в заведениях фабрично-заводской промышленности, *Полное собрание законов Российской империи*, собр. 3, т. XVII, № 14231.

³⁸ J. Jurginis, *1905 metų revoliucijos įvykiai Vilniuje*, p. 10–11.

³⁹ Ten pat, p. 11.

skelbiama valandos pertrauka, 22 val. grįžtama prie darbo, o darbo diena baigiasi 3 val. Prireikus buvo dirbama ir ilgiau, tad kartais poilsiuui likdavo tik 3 valandos⁴⁰. Kitos socialdemokratų dažniausiai vardijamos problemos buvo maži atlyginimai, nereguliarus darbas ir žmogaus galimybes viršijantys darbdavių reikalavimai. 1902 m. apie Montvilos fabrikus Šiauliuose darbininkai ir jų atstovai leidinyje „Darbininkas“ rašė, kad čia buvo uždirbama nuo 6 iki 15 rublių per mėnesį, darbo diena trukdavo bent 13 valandų ir netgi tai darbininkams neužtikrindavo nuolatinio darbo: „pasamdo tik darbui esant, o kitą laiką dirbk sau, ką nori, arba buk nevalgęs, jei negausi kokio darbo“⁴¹. Kitas darbo santykių reguliavimo trūkumas tas, kad įstatymai, draudžiantys darbą sekmadieniais ir švenčių dienomis bei vaikų iki 12 metų įdarbinimą, o paaugliams nuo dvylikos iki penkiolikos metų amžiaus leidžiantys dirbti tik aštuonias valandas (išskyrus stiklo pramonėje), galiojo tik stambiosios pramonės įmonėms. Nors XX a. pr. įstatymai taip pat draudė apmokestinti darbininkus už darbo vietas apšviečiančią elektros šviesą, o atlyginimą įpareigojo mokėti pinigais, o ne natūra „bent kartą per mėnesį“, darbininkų liudijimuose matyti, kad savi-ninkai, valdytojai ir meistrai labai dažnai šias taisykles pažeisdavo ir už tai paprastai nesulaukdavo bausmių. Dažniausiai buvo nepaisoma 1897 m. priimto įstatymo, numatančio ne ilgesnę nei 11,5 valandos darbo dieną. Darbininkai bausti už vėlavimą, neatvykimą į darbą ar klaidas dirbant. Legalių būdų ginti savo teises Rusijos imperijoje darbininkai neturėjo, dar 1887 m. įstatymu buvo uždrausti streikai ar profsąjungų steigimas⁴². Už šio įstatymo nesilaikymą nustota bausti po Kruvinojo sekmadienio įvykių, kai imperijos valdžia neteko simbolinės galios ir autoriteto, o liberalieji valdžios pareigūnai pradėjo profsąjungų legalizavimo procedūras⁴³.

Darbo fabrikuose sąlygas Rusijos imperijos gubernijose turėjo prižiūrėti fabrikų inspektorius, tačiau dėl ribotų galių šis pareigūnas labiau atlikdavo stebėtojo vaidmenį. Už pažeidimus skirtos minimalios baudos, o išvados dažnai būdavo rekomendacinio pobūdžio. 1903 m. Vilniaus fabrikų inspektoriaus ataskaitoje nurodoma mažiau nei 20 visos gubernijos fabrikų ir spaustuvių visoje gubernijoje, kuriose darbo sąlygos, t. y. patalpų dydis, temperatūra ir apšvietimas, buvo „patenkinamos“⁴⁴. Sovietinėje istoriografijoje akcentuota ir praktika, jog baudos, skirtos pramonės įmonėms, nuguldavo ant darbininkų pečių. Pavyzdžiui, minimais 1903 m. Vilniaus gubernijos pramonės įmonėse baudos sudarė 5,5 proc. darbo užmokesčio⁴⁵. Gubernijų inspekcijų rekomendacinis pobūdis

⁴⁰ Mg. [Jonas Bilūnas], Panevėžys. Montvilo pabirkas, *Darbininkų balsas*, 1903, sausis–vasaris, nr. 1, p. 42.

⁴¹ Panevėžys (Kauno gub.), *Darbininkas*, 1902, nr. 1, p. 31.

⁴² S. H a r c a v e, *The Russian Revolution of 1905*, London, 1964, p. 22–23.

⁴³ A. A s c h e r, *The Revolution of 1905: Russia in Disarray*, Stanford, 1988, p. 136.

⁴⁴ Отчеты и брошюры, Lietuvos valstybės istorijos archyvas (toliau – LVIA), f. 378, Bs, 1904, b. 40, l. 48.

⁴⁵ K. M e š k a u s k a s, V. P u r o n a s, M. M e š k a u s k i e n ė, J. J u r g i n i s, *Lietuvos pramonė ikisocialistiniu laikotarpiu*, p. 317.

atsispindėjo ir nuolat augančioje nelaimingų atsitikimų statistikoje: vien, pavyzdžiui, Kauno gubernijoje tokių atsitikimų 1913 m. užfiksuota 2 kartus daugiau nei 1909 m.⁴⁶

Dauguma su darbininkų laisvalaikiu susijusių šaltinių (plačiai policijos dokumentuoti darbininkų judėjimo įvykiai, spaudoje, mitinguose, streikuose ar profesinėse sąjungose kelti reikalavimai padidinti atlyginimą, jį mokėti reguliariai, taip pat trumpesnės darbo dienos (vadinas, ir laiko laisvalaikiui)) pirmiausia priklauso ekonomikos, teisėkūros ir ideologijos sferoms. XIX a. pab. – XX a. pr. darbininkams ir jų teisių gynėjams laisvalaikio klausimas iškyla bendrų darbo organizavimo problemų kontekste ir atsiskleidžia veikiau kaip kolektyvinis, o ne individualus pasirinkimas. Šia prasme darbininkų laisvalaikis yra nukreiptas į plačiąją publiką ir siekį ją paveikti, sykiu laisvalaikis (suvokiamas kaip geresnio gyvenimo dalis) tampa ne tik pačius darbininkus vienijančiu ir apibrėžiančiu klausimu, mat vienų iškovotos sąlygos dirbti trumpiau geresnio gyvenimo ir laisvalaikio galimybę daro realią ir kitiems darbininkams. XIX a. pab. su laisvalaikiu susiję klausimai nebelaikyti gėdingais, veikiau priešingai – imti suvokti kaip fundamentali žmogiško gyvenimo teisė, tad darbininkų keliamus klausimus apie darbo santykius ir sąlygas sykiu galima suvokti ir kaip temą, juos susaistančią su likusia visuomene.

Laisvalaikis – oraus gyvenimo sąlyga

Modernėjančioje visuomenėje, kurioje laisvalaikis tampa universalia žmogiška verte ir norma, darbininkų laisvalaikis kėlė nemaža aistrų. Čia galima įžvelgti vieną pagrindinių nuomonių ar pažiūrų sankirtų: iš vienos pusės, utopinė, kartais paternalistinė harmoninga darbininkų klasės ir jų laisvalaikio vizija; iš kitos – anuomet populiari kultūros ir politikos nuostata, kad proletariatas yra „pavojingas“ (o „pavojingiausias“, žinoma, jis tada, kai baigia darbą), labai dažnai kilusi matant, kaip žalingai – smurtaujant, geriant ir / ar paleistuvaujant – dažnas darbininkas leido laisvalaikį.

XIX a. darbininkų klasės mentaliteto tyrinėtojo J. Ranciere'o teigimu, skaudžiau nei pats darbo praradimas darbininkus veikė tai, kad jie neteko tradicinio gerbiamos grupės įvaizdžio, kurį anksčiau turėjo amatininkai⁴⁷. Šią mintį XIX a. pab. Rusijos imperijos kontekste netiesiogiai komentuoja Vincas Trumpa. Anot jo, socializmo idėjų populiarumas amžių sandūroje atskleidžia ekonominį ir tautinį visuomenės susvetimėjimą, dėl kurio formavosi tautiniam atgimimui, demokratizmui ir revoliucingumui apskritai palankios sąlygos, o inteligentija ir liaudis nusiteikė prieš kilmingųjų sluoksni, iš dalies – ir

⁴⁶ Ten pat, p. 319.

⁴⁷ J. R a n c i e r e, The Myth of the Artisan, *International Labor and Working Class History*, vol. 24 (Fall 1983), p. 1.

prieš kunigus⁴⁸. Tad daugelį XIX a. pab. paskutinį dešimtmetį viešumoje girdimų darbininkų reikalavimų, raginimų keisti nepatenkinamas gyvenimo ir darbo sąlygas galima apibendrinti siekiu nepasiduoti marginalizacijai. 1906 m. išleistoje knygutėje, raginančioje trumpinti darbo dieną (pirmiausia nuo 12, 16 ar net 18 valandų iki 10, 8, o vėliau po truputį išsireikalauti 6 valandų), Vincas Kapsukas dėmesį kreipia ir į darbininkijos patiriamus sunkumus, ir į vertinimą kitų visuomenės grupių akyse. Laisvalaikis ar pramogos tiems, kurie nelaikomi žmonėmis, iš viso nėra būtinas:

Kam čia da reikia tiems „gyvuliams“ kokio poilsio arba taip kokios pramogos?! Kartais ir pavalgyt neturi laiko darbininkas, bet ką čia ant to paisys ponas! Jis žiūri, kad tik jam būtų gera, kad tik jis ir jo šeimyna galėtų skaniai pavalgyt, brangių vynų atsigert, puikiomis gelumbėmis ir šilkais taisyties, per dienų dienas linksminties, o apie darbininkus kas jam galvoj! Kas jam galvoj, kad jie kartais neturi iš ko nei duonos kąsnio į burną įsidėti, kad tankiai nei valandėlės nuo sunkaus darbo savo sprando atsities negali! Kas jam galvoj, kad jiems reikia gyvent ankštose, sulūžusiose, pasmirdusiose gryčiose ir kad jų vaikai jau nuo mažų dienų turi didžiausią vargą vargti!⁴⁹

Suprantama, jog ekonominiai ir darbo santykių klausimai buvo pagrindinė ašis, jungusi kairiųjų politines organizacijas ir darbininkų klasę⁵⁰. Beveik visi periodiniai ir neperiodiniai kairiųjų leidiniai socialdemokratinį judėjimą ir apskritai darbininkų savivoką aiškino ekonomikos augimo kontekste. „Darbininkas“ 1898 m. akcentavo, kad Vilniaus dažytojams pavyko išsireikalauti geresnių darbo ir atlyginimo sąlygų būtent per statybų pagyvėjimą. Tuomet džiaugtasi, kad dviem valandomis sutrumpinta darbo diena (iki 12 valandų, nuo 5 ryto iki 19 vakaro), o darbdaviai patenkino didesnio atlyginimo reikalavimus⁵¹. Tačiau tiek prieš revoliuciją, tiek ekonominio pakilimo metais po revoliucijos akcentuojama išlikusi perskyra tarp technologinės pažangos ir socialinio atotrūkio. Darbininkams skirtame leidinyje „Teisybė“ 1910 m. autoriai tvirtina, jog

dar niekados tautos istorijoje nebuvo, tokių abelnų diskusijų kokęs mes šiandien turime. Kiekvienas žmogus manantis, galėjo sau persistatyt, kad mes esame didelėje progoje visokios laimės. Ir iš tikrųjų, šitoje progoje matėme per metų eilės kylantį progresą, „stebuklingosios mašinerijos atradimų“ tečiaus tas mūsų gyvenimą nepagerino dar gi daugumas dėl tos priežasties jaučiasi nuskriaustais, apturėdami didžiausią vargą gyvenime⁵².

Darbininkijos gausėjimą ir bendrą išėjimą į viešumą bei sampratos apie šios grupės laisvalaikį kaitą gana gerai reprezentuoja Gegužės 1-osios šventė. Nors visų metų

⁴⁸ V. T r u m p a, *Apie žmones ir laiką*, Vilnius, 2001, p. 171.

⁴⁹ V. K a p s u k a s, *Sutrumpinkim darbo dieną. Ateities išleidimas*, Vilnius, 1906, p. 3–4.

⁵⁰ V. A k i m o v, *On the Dilemmas of Russian Marxism...*, p. 213.

⁵¹ V. Susivažiavimas L.S.D.P., *Darbininkas*, 1902, nr. 1, p. 9–10.

⁵² W. F. R., Žodis Inskaitytojā, *Teisybė. Trimėnesinė Lietuvių Darbininkų Brošiūrėlė*, 1910, nr. 2, p. 22.

nesikeičiančios darbo rutinos kontekste Tarptautinė darbo diena gali atrodyti nereikšminga, laisvalaikio kultūros rėmuose ji išsiskiria kaip trumpam darbininkus demarginalizuojantis fenomenas. Žinoma, policijos ir pačių kairiųjų dokumentuose dominuoja ne šventės potyrių aprašymas, o politinė jos prasmė⁵³. Visgi iš XIX a. pab. šaltinių galima spręsti, kad Gegužės 1-oji tapo pozityvios identifikacijos galimybe darbininkams. 1898 m. LSDP plakate raginama žinią apie šventę „perleisti susirinkimuose, pasilinksminimuose terpu saviškių, pasikalbėjimuose apie savo reikalus! Tegul visi mato, kas tai per šventė 1 diena gegužio“⁵⁴. Laikysena „tegl visi mato“ žymi simbolišką darbininkų perėjimą iš nepaisomos į matomų ir girdimų socialinių grupių kategoriją, kurioje kalbėti apie teisę į laisvalaikį tapo įprasta. Tai gana lakoniškai suformuluota ir 1897 m. lenkų socialdemokratų iškeltuose reikalavimuose: 8 val. darbo, 8 val. sapnų ir 8 val. poilsio⁵⁵.

Darbininkų laisvalaikio keliamos įtampos ir siūlomos alternatyvos

Nuo XIX a. pab. laiką planuoti tiksliau pradeda ne tik darbininkai, bet apskritai visi visuomenės sluoksniai. Medicinos studentas iš Žemaitijos Kazimieras Jokantas XIX a. pab. dienoraštyje padaro išvadą, jog nežinoti ar nemokėti panaudoti savo laiko ir švaistyti savo laisvalaikį yra nederama:

tūščiu vadinu žmogų, kurs arba neturi arba nežino savo gyvenimo credo. Kame jo credo, jei atlikęs kanceliariškus savo darbus nežino kur dėti laiką! Laikas, laikas! Kas už jį brangiau? Kas jį gražins?⁵⁶

Nuo XIX a. vidurio laisvalaikis tapo viena kertinių socialinių idėjų, kurios plito nepaisant tautinių ar socialinių barjerų. Antai, šis klausimas aktualizuotas ir žydų amatininkų bei darbininkų ekonominėje, socialinėje ir kultūrinėje aplinkoje. Anot kultūros istorikų Marko Zborowskio ir Elizabeth Herzog, jomis buvo grindžiama ne tik tradicinių darbo santykių, bet ir žydų bendruomenės ortodoksų kritika⁵⁷. Vienas Bundo pradininkų Arkadijus Kremeris 1922 m. atsiminimuose teigė, kad prieš atsirandant Bundui Vilnius buvęs kultūrinis kairiųjų iniciatyvų centru: čia telkėsi kairieji aktyvistai, buvo spausdinami nelegalūs leidiniai, platindama iš užsienio gauta nelegali spauda. Pasak jo,

⁵³ *Wiadomo już wam, towarzysze, że dzisiaj zaranicę 1-go Maja – święto robotnicze, że już czwarty rok tego dnia pustują tam fabryki...*, Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – LMAVB RS), f. 64, b. 5, l. 1–8.

⁵⁴ *Sveika Darbininkų Šventė, 1 diena gegužio!*, ten pat, b. 65, l. 1.

⁵⁵ *Towarzysze! Zbliża się dzień pierwszego Maja...*, ten pat, b. 61, l. 1.

⁵⁶ K. J o k a n t a s, Užrašai iš mano gyvenimo, Dorpatas, 1905, ten pat, f. 12, b. 1665, l. 130.

⁵⁷ M. Z b o r o w s k i, E. H e r z o g, *Life Is With People. The Culture of the Shtetl*, New York, 1962, p. 159.

Vilniuj buvo daug žydų darbininkų, Vilnius sudarė stambų kultūros centrą su gausinga inteligentija, kuri nors ir pusiau asimiliuota, bet visgi stovėjo arčiau masių, negu tai buvo Varšuvoje. Vilniuje buvo žydų mokytojų institutas, kuris duodavo nemažai socialistinių agitatorių; buvo „ešibai“, mokiniai kurie buvo labiau palinkę naujoms idėjoms, negu Varšuvos „štiblių“ chasidiniai jaunikaičiai⁵⁸.

Tokiame inteligentijos ir darbininkų sąveikos kontekste darbininkų laisvalaikio ir darbo santykių sureguliovimo klausimai laikyti ne utopiniais tikslais, o galima iškovoti būtinybe.

Grįžtant prie darbininkų laisvalaikio diskurso, galima pastebėti, kad darbininkų ir jų atstovų reikalavimas skaičiuoti laiką, sąžiningai ir tiksliai vertinti jų darbo dieną, buvo skepticizmo ir net švenčiančių darbininkų baimės priežastis. Viešosios tvarkos sergėtojams ir su keliamais reikalavimais tiesiogiai nesusijusioms visuomenės grupėms politinė retorika bei radikaliai atrodančios socialistinės idėjos kėlė nerimą. Šių idėjų pavojingumą didino ir tai, kad jos plito tarp „paprastų žmonių“, laikomų prietaringais, lengvai manipuluojamais ir linkusiais į spontanišką prievartą. Kita neįauki aplinkybė – viešą balsą įgavę darbininkai XIX a. pabaigoje simbolizavo daugiau nei vien kovą už savo teises. XIX a., o juolab ankstesnių feodalinių laikų visuomenės buvo grįstos aiškiais slenksčiais, atskirusiais aristokratiją, dvasininkiją, miestiečius ir valstiečius. Mūsų aptariamam sąlygiškai trumpam laikotarpiui iki Pirmojo pasaulinio karo būdinga tai, kad šios ribos ėmė nykti, socialinės skirtys tapo labiau tokios, tad ir stiprėjantys socialiniai sluoksniai, ir išstumiami kilmingieji jautė poreikį išlaikyti hierarchinį išskirtinumą⁵⁹.

Darbininkų reikalavimai buvo vis labiau girdimi ir matomi. Jų kasdienybės ir apskritai paties sluoksnio atžvilgiu XIX a. pab. dažnai galiojo dominuojančių sluoksnių paternalistinės nuostatos, pabrėžiančios, jog darbininkijos atstovų gyvenimas iš esmės vienodai tamsus ir taisytinas. Tai (žinoma, drauge siekiant mažinti socialinę įtampą bei socialinio konflikto galimybę) pasireiškė įvairiais būdais, pavyzdžiui, valdžios inicijuojamais projektais organizuoti žemųjų sluoksnių laisvalaikio ar švietimo (arbatnamių, liaudies teatrų ar skaitymo būrelių) iniciatyvas. Jų plačiau neaptarsime, tik bandysime parodyti kultūrinės įtampas, atsiradusias darbui ir laisvalaikiui tampant binarinėmis kategorijomis. Todėl buržuazijos arba vidurinio sluoksnio terminą tekste vartojame kultūrine, o ne griežtai

⁵⁸ A. K r e m e r, Bundo įkūrimas, Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Retų knygų ir rankraščių skyrius (toliau – LNMMB RKRS), f. 25, b. 197, l. 1.

⁵⁹ Plg. T. B a i r a š a u s k a i t ė, Kintantis bajorų pasaulis Kazimieros Bialozoraitės-Tanskienės dienoraštyje ir laiškuose Sofijai Römerienei. XIX a. 8–9 dešimtmečiai, *Lietuvos istorijos metraštis*, 2012/1, 2013, p. 25–26, 36–47; ta pati, Kova dėl žemės: dvarininkų ir dvarų valstiečių nuosavybės santykiai panaikinus baudžiavą (XIX a. 7–8 deš.), *Lituanistica*, t. 60, 2014, nr. 3(98), p. 145–167; ta pati, Kova dėl žemės: dvaro ir laisvųjų žmonių santykiai sprendžiant žemės nuosavybės klausimą XIX a. II pusėje, ten pat, t. 61, 2015, nr. 1(99), p. 1–21.

politine ar ekonomine prasmėmis. Tai, kaip minėjome, leidžia darbininkų laisvalaikį matyti kaip viešą problemą, kurią sprendžiant reikėjo ieškoti idėjų ir veiksmingų sprendimų.

Viešai reiškęsi intelektualai darbininkų ir valstiečių buityje matė nemažai bendrų ydų: viena vertus, sunkią kasdienybę ir darbo bei gyvenimo sąlygas, tačiau drauge – ir „susitaikymą“ su tokiu likimu, nenorą keistis, pavyzdžiui, investuojant į ūkį ir švietimą, mažiau vartojant alkoholio. Nors spaudoje bei knygose netrūko dėmesio praktiniams ūkio dalykams, dominavo kultūrinė paradigma, kurios svarbiausias principas – kad gyvenimo pilnatvė ir praktinė nauda pasiekiami per skaitymą ir savišvietą.

Be to, darbininkus už tamsumą, grubumą, polinkį į smurtą, piktnaudžiavimą alkoholiu ir intelektualinį abejingumą dažnai užsipuldavo ir socialistai, kurių idėjų sėkmė daugiausia priklausė nuo darbininkijos solidarumo, savišvietos ir saviorganizacijos. Šios grupės atsilikimas buvo aiškinamas kultūrine ir ekonomine imperijos sprespauda⁶⁰. Taip kritikuotas girtavimas, kita vertus, kartais tapdavo ir lengvinančia aplinkybe susidūrus su teisėsauga⁶¹. Pavyzdžiui, Kauno gubernijos valstietis Henrikas Frišas-Freras, kuris viešai pramaišiu rusų ir vokiečių kalbomis dainavo revoliucinę „Naują dainą“, teoriškai galėjo būti apkaltintas pasikėsiniu į politinės sistemos pagrindus. Tačiau dėl girtumo sugebėjęs išdainuoti tik dainos pradžią (eilutes „Keltis, kilki – *майся* darbininkų tauta“), kurią „nebuvo lengva suprasti“⁶², jis buvo nubaustas sąlygiškai lengvai – savaite kalėjime.

Spaudoje raginta kuo greičiau pertvarkyti žemųjų visuomenės sluoksnių ekonominių ir dvasinių gyvenimą, nes laikyta, kad jų padėtis reprezentuoja visuotinį dorovės ir kultūros nuosmukį, tradicinių vertybių irimą ir socialinių autoritetų atsisakymą. Gėdingiausia darbininkų (ir valstiečių) vyrų laisvalaikio praktika buvo girtavimas ir muštynės: „girti blevizguoja, susitepia, susimušę pareina ir taip tėvams visokių nemalonumų pridaro. O kas iš to? Jie vyrai! Nei tėvas, nei motina jų nebars perdaug!“⁶³ Kad gėrimas, ypač darbo savaitei baigiantis, šeštadieniais, buvo socialinė norma, patvirtina ir vilnietės Marijos Šlapelienės atsiminimai apie tėvą, meistrą architekto Dubovickio biure:

darbas vyko nuo 5 val. ryto iki 7 vakaro su vienos valandos pietų pertrauka [...] Rytais darbininkai stoviniudavo su darbo įrankiais laukdami, gal kas nors pasamdys. Tėvelis, kaip po

⁶⁰ A. Lietuvis [Alfonas Moravskis], *Lietuvių darbininkų judėjimo istorija sąryšį su Lietuvos valstybės atgimimo judėjimu. Pirmas dešimtmetis: 1892–1902 m. Įvadas*, Kaunas, 1931, p. 76.

⁶¹ V. Sirutavičius, Basmės samprata XIX amžiaus Lietuvos visuomenėje, *Baltos lankos*, 1995, nr. 5, p. 107–159.

⁶² Представление прокурора Ковенского окружного суда о крестьяне Генрихе Фришермересе, обв. в пении революционных песен, LVIA, f. 446, ap. 2, b. 1543, l. 1–2. Prokurorai teigė, kad dainuota „Nauja daina“, tačiau panašu, kad bandyta padainuoti vieną populiariausių ano meto revoliucionierių dainų, Internacionalą, kurio pradžia skambėjo panašiausiai („Pakilk, varguos sužavėtoji, / Pasaulė alkanų vergų!“), pgl. *Revoliucijos dainos. Surankiotos iš visur ir perspausdintos*, Chicago, 1908, p. 3.

⁶³ M a r y t ė, Merginų padėjimas, *Žibutė*, 1911, sausio 20 (vasario 2), nr. 1, p. 3.

meistras, darbininkus samdėsi pats, jį darbininkai mylėjo ir šeštadieniais, kai už darbą pinigai sumokėti, jie būtinai tėvelį pakviesdavo į užkandinę, anais laikais vadinamą karčema, arba „šinkoma“; jas laikydavo beveik vien žydai. Na, ten išgerdavo degtinės, alaus, užsikąsdami silke. Šeštadieniais tėvelis grįždavo vėliau, mama nervindavosi ir kartais bėgdavo ieškoti. Jam grįžus bardavosi, tėvelis aiškindavo, kad reikia pabūti su darbininkais, bet su mama niekuomet nesibardavo [...] Atsimenu, kaimynė, iš tolo pamačiusi grįžtantį mano tėvelį, sakydavo: „Piasecki wraca išgėres“. Mes jau žinojom, kad „išgėres“ reiškia „wypiwszy“⁶⁴.

Dažnai tokiuose skunduose netinkamas laisvalaikis, kurio priežastimi įvardijamas ekonominis režimas, paremia šeimos santykių kritiką. V. Kapsukas netinkamą darbo ir laisvalaikio santykį laiko kliūtimi šeimos nariams artimiau bendrauti:

Ilgai dirbęs, pareina nuvargęs darbininkas namon; kad ir kažin-kaip jis tuomet norėtų, negali nei vaikų prižiūrėti, kaip jie auga, negali nei su pačia, kaip reikiant, pasikalbėti, negali dargi gerai pavalgyt – nuovargis tuoj parmuša jį į lovą, ir jis kaip užmuštas guli, iki vėl nereikia į darbą eiti. Da blogiau išeina, jeigu kur ir pati turi vaikščioti į pabirką, arba eiti į dvarą dienas – tuomet tankiai vaikai visai be jokios priežiūros lieka ir auga kaip tas girios medelis. Ką gali duoti tuomet vaikams tėvai, kad jie temato juos tiktai anksti išryto ir vėlai vakare, kuomet pailšę, susierzinę, sugrįžta nuo darbo? Ir taip, išeina, kad darbininkų vaikai ant gatvės auga; didžiuma gi iš tų vaikų jau nuo mažų dienų patįs turi sau duoną pelnyties: eiti į pabirką, taip kokio pastumdėlio vietoje būt, arba eit ganyt⁶⁵.

Dėl urbanizacijos, industrializacijos, migracijos ir kitų XIX a. pab. – XX a. socialinių, ekonominių veiksnių laisvalaikis tapo prieinamas daug platesniems gyventojų sluoksniams, todėl diskusijos apie „taisyklingą“ laisvo laiko leidimą pynėsi su kitomis politinėmis, kultūrinėmis ir socialinėmis diskusijomis, o kartais tapdavo ir įvairių socialinių bei kultūrinių programų centrine ašimi.

Sykiu diskusija apie naujas laisvalaikio praktikas žymėjo ir naujojo elito – buržuazijos – formavimosi procesą. Būtent šio sluoksnio atstovai pasinaudojo aptariamo laikotarpio kultūriniu, ekonominiu ir socialiniu klimatu, sudariusiu palankias sąlygas kalbėti ne tik apie teisę į laisvalaikį, bet ir kitas susisiję temas: individualizmą, teisingą elgesį visuomenėje, kelti ekonominės lygybės, laisvės, autonomijos ir galiausiai demokratijos klausimus. Vienas pirmųjų Lietuvos socialdemokratų istorikų Alfonsas Moravskis pastebi, kad šiuo laikotarpiu skleidžiant tokias naujas idėjas svarbus vaidmuo teko naujiems visuomenės sluoksniams. Iš „mokslo žinių, naujų visuomeninių srovių“ skleidėjų jis išskiria inteligentiją (pirmiausia turėdamas galvoje studentus), jos atstovų steigiamus susivienijimus, partijas: „naujų mokslo sričių kūrėjai, jų populiarizatoriai, skleidžią jas gyventojų masėse visuomenės gyvenimo vadovai, pažangios partijos, grupės, žymūs jų

⁶⁴ *Marijos ir Jurgio Šlapelių archyvas*, parengė V. Žukas, Vilnius, 2006, p. 12–13.

⁶⁵ V. K a p s u k a s, min. veik., p. 9–10.

vadai⁶⁶. Kipras Bielinis apie 1905 m. rašytuose atsiminimuose taip pat išskiria buržuazijos atstovų įtaką ir reikšmę formuojant modernių laikų gyvenimo būdą, normas ir idėjų populiarinimą. Šį sluoksnį vadindamas „aukso vidurio žmonėmis“, K. Bielinis patikslina, kad pokyčių reikalavusių visuomenės dalį sudarė „pramonininkai, pažangioji laisvųjų profesijų inteligentija ir visi tie pasiturintieji elementai, kurių likimas ir gerovė buvo susiję su augančiu Rusijos kapitalizmu ir pramoningąja buržuazija“⁶⁷. Šį teiginį paremia ir A. Moravskio argumentas, jog kuriant naują visuomenę atsakyta senųjų autoritetų (pirmiausia dvasininkijos ir imperinės biurokratijos), taip pat bajorijos autoritetų. A. Moravskio teigimu:

viena tebuvo tik aišku, kad sena sukilėlių, lenkų bajorų ideologija atgyveno savo amžių; kad lenkų opozicinis ir net revoliucinis patriotizmas nei etnografinėje Lietuvoje, nei daugiakalbiame, įvairialypiam Vilniuje jau nebegali sėkmingai atremti rusų grobikų, atėjūnų, rusifikatorių tiranijos. Abu tie kraštutiniai nacionalizmai, t. y., rusifikacija ir polonizacija, lygiai buvo nepriimtini tiek plačioms lietuvių valstiečių masėms, tiek daugiakalbiame miestų proletarui, be kurio pritarimo ir dalyvavimo negalima buvo pasiekti bet kokių vietos gyvenimo sąlygų pagerinimo⁶⁸.

Kaip ir darbininkija, XIX a. pab. vidurinis sluoksnis tapo iš naujo matomas, stiprėjo ne tik ekonominis, bet ir socialinis, intelektinis jo vaidmuo. 1914 m. Mykolas Biržiška konstatavo buržuazijos gyvenimo būdo įsitvirtinimą ne tik mieste, bet jau ir provincijoje: senovė vis labiau susitraukia prieš naujovę. Auga, stiprėja buržuazija. Buržuazinė tvarka, šiaip ar taip, vis plačiau gyvenimą įgriebia, tiek miesto ir miestelio, tiek ir sodžiaus. Miesto gyvenimas vis labiau veikia į sodžių, traukia jį paskui savęs; sodžius, sakytume, miestėja⁶⁹.

Viduriniojo sluoksnio vertybės, privataus ir viešojo elgesio normos ir reikalavimai XIX a. pab. jau vadinti priderančiais ir naudingais. Saikingumo ir racionalumo, aukštų moralinių standartų, savidisciplinos vertybės vienijo viduriniojo sluoksnio atstovus, o šios idėjos aptinkamos tiek dešiniųjų, tiek kairiųjų spaudoje. Vaižgantas, „tamsiems“ valstiečiams ir iš dalies miesto darbininkams pristatydamas naujus ir modernius laikus atspindinčius elgesio reikalavimus, publikuotus brošiūrėle kartu su „Tėvynės sargu“ 1898 m., akcentuoja, kad tai yra įprasta šviesių, mieste gyvenančių žmonių kultūrinė praktika („ne koksai iszmjślas vieno žmogaus“⁷⁰). Perimdami tokią praktiką lietuviai, anot autoriaus, nebeatrodys miške užaugę ir žmonių neregėję. O tai, kad kultūringas gyvenimo būdas yra ir intelektualinė pastanga, sustiprina ir argumentas, jog tokios praktikos perimamos iš knygų, „isz kurių gali lengvai pažinti, ko nesi regėjęs ir nėkuomet paregėsi“⁷¹.

⁶⁶ A. L i e t u v i s [Alfonas Moravskis], min. veik., p. 17.

⁶⁷ K. B i e l i n i s, *1905 metai. Atsiminimai ir dokumentai*, Kaunas, 1931, p. 12.

⁶⁸ A. L i e t u v i s [Alfonas Moravskis], min. veik., p. 24–25.

⁶⁹ M. B a l t a s i s [Mykolas Biržiška], „Jaunuomenės reikalais“, *Nauju taku*, 1914, birželio 6 (19), p. 53.

⁷⁰ V a i s z g a n t a s, *Patarmės rodos priderancio elgimos*, 1898, p. 1.

⁷¹ Ten pat, p. 1.

Naujos tvarkos, švaros, efektyvaus viešo ir privataus gyvenimo organizavimo principų aktualizavimą XIX–XX a. sandūroje intelektualai priešpriešino ne tik valstiečių ar proletariato, bet ir bajorų praktikuojamam gyvenimo būdai. Šių sluoksnių kultūrinės praktikos buvo dažnai kritikuojamos kaip neracionalios, hedonistinės, neatsakingos, neretai bjaurios ir vulgarios, jas įvardijant naudoti „tamsumo“, „praeitų laikų“ ar „laukiniųškumo“ įvaizdžiai⁷². Nors šis naujasis miestų elitas buvo nevienalytis, tačiau atsiskleidė bendros šios grupės nuostatos žemesniųjų sluoksnių laisvalaikio atžvilgiu: buvo sutariama dėl to, kas jiems dera, o kokios naujos modernios kultūros formos (ypač – restorantai, naktinis gyvenimas, pramoginis kinas, populiarioji literatūra bei kiti masinės kultūros reiškiniai) netinka. Vis dažnesnius ir akivaizdesnius laisvalaikio kultūros pokyčius vidurinėsios klasės kritikai beveik vienareikšmiškai vertino kaip masių, liaudies „nekaltybės praradimą“, dažnai vadino „ištvirkimu“ – už tai kaltinti rinkos dėsniai, industrializacija grįsta ekonomika, išstūmusi ir paprastų žmonių gebėjimą dorai linksintis ir leisti laiką. Šalia šių argumentų dažnai įterpiamas ir tas, jog sekama dvarininkų – lietuvių spaudoje paprastai vaizduotų neigiamai – gyvenimo būdu:

Jei iš kaimų persikelsime į miestus ir pažiūrėsime, kaip čia lietuviai linksminasi, tai rasim irgi nevieną dalyką papeiktiną. / Tiesa, čia „baltakėlė“ neviešpatauja taip plačiai, kaip kaime; tarp mūsų brolių įgijusių augštesnį apšvietimą jos beveik nerasi, bet užtat netruksta čia kitokių nukrypimų. / Terptų pirma užima per daug „poniškas“ pasielgimas su nakčia. Mūsų kaimiečiai jau pasmerkė tą dalyką pajuokdami ponus, užtai kad jie „dieną miega, o naktį ulioja“. Jie savo sveiku protu suprato, kad toks ponų pasielgimas yra netikęs ir jį saviškai pašiepė. / Tuotarpu atsiradus viešam lietuvių gyvenimui miestuose, ką gi matom? Matom, jog mūsų broliai, nors iš persitikrinimo visi demokratai, tečiau pasilinksminimų dalykuose patįs ima vergiškai pamėgdžioti tuos pačius mūsų ponus aristokratus, iš kurių neperseniai juokėsiu. / Nes iš tikrųjų mūsų lietuviškai vakarai daromi Kaune, Vilniuj, Peterburge ir kitur niekuo nesiskiria nuo panašių „aristokratiškų vakarų“. Ponai apskelbia vakaro pradžia 8 mušant, o pradeda rinktis 9-toj, ir mes taip darom. Ponai šoka nuo 12 iki 6 ryto ir mes nei kiek nuo jų neatsiliekam. Ponai pagrižę po tokių balių miega iki pietų, na, ir mes negalim apsieiti nemiegojė⁷³.

Ne tik šiam sluoksniui laisvalaikis tapo priemone formuoti savo tapatybę – apskritai į laisvalaikį imta žvelgti kaip į atskirų visuomenės grupių, pirmiausia valstiečių ir darbininkų (nors, kaip ką tik matėme, ir bajorų) reformavimo instrumentą. Šiuo atveju svarbios

⁷² Ю. Па ш к а у с к а с, Частное пространство как индикатор социально-экономических изменений в конце XIX века, *Социальные группы и их влияние на развитие общества в XVI–XIX веках = Групу społeczne i ich wpływ na rozwój społeczeństwa w XVI–XIX wieku: сборник научных статей подготовлен на основе докладов участников международной конференции, состоявшейся в Институте истории Литвы 8–9 октября 2014 г.*, сост. Т. Байрашаускайте, Вильнюс, 2015, с. 343–362.

⁷³ D r u s k i u s [Adomas Jakštas-Dambrauskas], Šis tas apie mūsų vakarus, *Nedėldienio skaitymas*, 1907, lapkričio 27 (gruodžio 10), nr. 48, p. 20–22.

ne konkrečios kultūros sferos ar pagrindinės laisvalaikio formos, kuriomis, tikėta, galima pakeisti „tamsiąją“ dalį visuomenės, o apskritai XIX a. pab. – XX a. pr. kultūros suvokimas ir į ją dėtos viltys. Visos kultūros (ir laisvalaikio) sritys laikytos „teisingomis“, jei buvo pritaikomos konsoliduojant tautinį identitetą, jei prisidėdavo prie naujos viešosios kultūros ir naujo žvilgsnio į pasaulį formavimo, jei „nušviesdavo“ ydingas gyvenimo praktikas bei žadėdavo socialinį žengimą aukštyn ir kultūrinį priimtinumą. Laikraštiniško Albino Rimkos siūlymas inteligentams imtis neatidėliotinų darbų šviečiant „tamsius žmones“ tipiškas tokios visuminės programos, apimančios dienraščio leidybos palaikymą, moterų lygiateisiškumo klausimą, švietimo, vartotojų, ūkio draugijų ir kooperatyvų steigimą, bibliotekų, knygynų ir mokyklų tinklo plėtrą, spektaklių, paskaitų ir viešų skaitymų rengimą bei kovą su girtuoklyste. 1908 m. „Vilniaus žiniuose“ autorius siūlo ne tik plačią programą, bet ir argumentuoja, kad ją įgyvendinant būtina peržengti ir vidinį viduriniojo sluoksnio susiskaldymą:

vieni nori steigti draugijas ant tikrai demokratiškų pamatų, nori kad knygynai, skaityklos, mokyklos žmonėms atneštų tikrą naudą, duotų žmonėms tikrą apšvietimą, kiti gi priešingai – sako, kad dar mūsų žmonės tamsūs, nepratę, nesupranta kas jiems reikia daryti, nežino kokios knygos „geros“, kokios „negeros“, pertai dėl jų „labo“ jiems galima duoti tik „geras“ ... ir t.t.; kad mokyklose turi viešpatauti ypatinga „pakraipa“ ir t. t. ir t. t. – Visą tai atsimindami mes privalome: kaip tik galint aiškinti žmonėms tikrąjį dalykų stovį, aiškiai parodyti katruo keliu eidami mes galime greičiau susilaukti geresnių laikų⁷⁴.

Išvados

Apibendrinant galima teigti, kad dėl ekonomikos kilimo, industrializacijos ir urbanizacijos procesų, sekuliarizmo ir vartotojiškos kultūros suklestėjimo XIX a. pab. – XX a. pr. kito Lietuvos miestų, pirmiausia Vilniaus, socialiniai požymiai. Laisvalaikio klausimas šiuo laikotarpiu tapo neatskiriamas nuo platesnių diskusijų apie tuometinę gyvenimo būklę apskritai ir įvairių ateities scenarijų. Šiame tekste aptarėme vieną ryškiausių su laisvalaikio samprata susijusių ideologinių sankirtų, kilusių tarp dviejų ryškiausių XX a. pr. miesto socialinių sluoksnių, t. y. buržuazijos ir darbininkijos. Pastarųjų atstovų laisvalaikio vizijos neatsiejamos nuo idėjų apie socialinę klasę, laisvę ir išnaudojimą, asmeninių bei kolektyvinių teisių radimąsi. Laisvalaikio klausimą darbininkų sluoksnio atstovai aiškino ne vien per opoziciją darbui, o siejo su pastangomis užsitikrinti darbo ir gyvenimo sąlygas, taigi laisvalaikis buvo neatskiriamas nuo prasmingo gyvenimo sampratos. Tuo tarpu buržuazijos, tekste pabrėžiant ne ekonominį, o kultūrinį šio sluoksnio aspektą,

⁷⁴A. Karvelis [Albinas Rimka], Neatidėtini mūsų darbai, *Vilniaus žinios*, 1908, birželio 17 (30), p. 2.

atstovai „teisingą gyvenimą ir teisingą laiko naudojimą“ bei laisvalaikio idėjas XIX ir XX a. sandūroje grindė savidisciplinos, tvarkos, efektyvaus organizavimo vertybėmis ir įgūdžiais. Šių priemonių galutinis tikslas – reformuoti „tamsiąją“ visuomenės dalį ir apskritai konsoliduoti tautinę tapatybę.

Abiem atvejais laisvalaikio kultūra XIX a. pab. – XX a. pr. Lietuvos miestuose iškyla ne kaip opozicija kasdienybės rutinai ar laikinas ištrūkimas iš socialinių normų, o veikiau kaip vienas iš modernios kultūros pasirodymo kasdienybėje būdų, prisidėjusių prie naujų socialinių tapatybių ir naujų socialinių ryšių atsiradimo.

Publikuoti šaltiniai ir literatūra

AKIMOV, Vladimir. *On the Dilemmas of Russian Marxism. 1895–1908. The Second Congress of the Russian Social Democratic Labour Party. A Short History of the Social Democratic Movement in Russia*. Cambridge: Cambridge University Press, 1969.

BIELINIS, Kipras. *1905 metai. Atsiminimai ir dokumentai*. Kaunas, 1931.

KAPSUKAS, Vincas. *Sutrumpinkim darbo dieną. Ateities išleidimas*. [Vilnius]: [„Ateities“ b-vė], 1906.

Marijos ir Jurgio Šlapelių archyvas. Parengė V. Žukas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2006.

MORAVSKIS, Alfonsas [A. Lietuvis]. *Lietuvių darbininkų judėjimo istorija sąryšį su Lietuvos valstybės atgimimo judėjimu. Pirmas dešimtmetis: 1892–1902 m. Įvadas*. Kaunas, 1931.

Revoliucijos dainos. Surankiotos iš visur ir perspausdintos. Chicago [Tilžė], 1908.

VAISZGANTAS. Patarmės rodos prideranczio elgimosi. *Tėvynės sargas. Priedas*, 1898, Nr. 2.

ZBOROWSKI, Mark, HERZOG, Elizabeth. *Life Is With People. The Culture of the Shtetl*. New York: Schocken Books, 1962.

ЛЕШКОВИЧ, Н. *Революционное рабочее движение в Литве и Белоруссии в 1905–1907 гг.* Вильнюс: Академия наук Литовской ССР, 1955.

ALEKSANDRAVIČIUS, Egidijus, KULAKAUSKAS, Antanas. *Carų valdžioje: XIX amžiaus Lietuva*. Vilnius: Baltos lankos, 1996.

ASCHER, Abraham. *The Revolution of 1905: Russia in Disarray*. Stanford: Stanford University Press, 1988.

BAIRAŠAUSKAITĖ, Tamara. Kintantis bajorų pasaulis Kazimieros Bialozoraitės-Tanskienės dienoraštyje ir laiškuose Sofijai Römerienei. XIX a. 8–9 dešimtmečiai. *Lietuvos istorijos metraštis*, 2012/1, 2013, p. 25–49.

BAIRAŠAUSKAITĖ, Tamara. Kova dėl žemės: dvarininkų ir dvarų valstiečių nuosavybės santykiai panaikinus baudžiavą (XIX a. 7–8 deš.). *Lituanistica*, t. 60, 2014, Nr. 3(98), p. 145–167.

BAIRAŠAUSKAITĖ, Tamara. Kova dėl žemės: dvaro ir laisvųjų žmonių santykiai sprendžiant žemės nuosavybės klausimą XIX a. II pusėje. *Lituanistica*, 2015, t. 61, Nr. 1(99), p. 1–21.

Buržuazinių koncepcijų Lietuvos istorijos klausimais kritika. Ats. red. R. Žepkaitė. Vilnius: Mokslas, 1987.

Europe 1789 to 1914. Encyclopedia of the Age of Industry and Empire. Vol. 1, ed. J. Merri-
man, J. Winter. Detroit, New York: Charles Scribner & Sons, 2006.

GRIŠKŪNAITĖ, Emilija. *Darbininkų judėjimas Lietuvoje 1895–1914 m.* Vilnius: Mintis, 1971.

HARCAVE, Sidney. *The Russian Revolution of 1905.* London: Bodley Head, 1964.

JACUNSKIS, Viktoras, *Pabaltijo miestų ekonominiai ryšiai su Rusija kapitalizmo epochoje.*
Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1955.

JURGINIS, Juozas; MERKYS, Vytautas; TAUTAVIČIUS, Adolfas. *Vilniaus miesto istorija.*
Nuo seniausių laikų iki Spalio revoliucijos. Vilnius: Mintis, 1968.

JURGINIS, Juozas. *1905 metų revoliucijos įvykiai Vilniuje.* Vilnius: Valstybinė politinės ir
mokslinės literatūros leidykla, 1958.

KUBLICKIENĖ, Lilija. Laisvalaikio sociologija: paradigmų skirtumai. *Filosofija, sociologi-
ja*, 2001, Nr. 2, p. 35–42.

Lietuvos istorija, t. VIII, I dalis: BAIRAŠAUSKAITĖ, Tamara; MEDIŠAUSKIENĖ, Zita;
MIKNYS, Rimantas. *Devynioliktasis amžius: visuomenė ir valdžia.* Vilnius: Baltos lankos, 2011.

MERKYS, Vytautas. Lietuvos socialdemokratai ir nacionalinio išsivadavimo judėjimas (ligi
1904 m.). In: *Mintys apie Lietuvos komunistų partijos kelią.* Sud. A. Eidintas, V. Kašauskienė,
V. Pšibilskis. Vilnius: Mintis, 1989, p. 4–22.

MERKYS, Vytautas. *Vilniaus darbininkų revoliucinis judėjimas 1895–1904 metais.* Vilnius:
Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957.

MEŠKAUSKAS, Kazimieras; PURONAS, Vytautas; MEŠKAUSKIENĖ, Malvina; JURGI-
NIS, Juozas. *Lietuvos pramonė ikisocialistiniu laikotarpiu.* Vilnius: Mintis, 1976.

MITRULIČIUS, Gintaras. *Lietuvos socialdemokratijos ideologinė-politinė raida 1914–
1919 metais. Istoriografija, tarptautinis ir istorinis kontekstai, santykis su Lietuvos valstybingumo
kūrimu.* Vilnius: Gimtasis žodis, 2017.

OSTERHAMMEL, Jürgen. *The Transformation of the World: A Global History of the Ninete-
enth Century.* Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2014.

ПАШКАУСКАС, Юзапас. Частное пространство как индикатор социально-экономиче-
ских изменений в конце XIX века. In: *Социальные группы и их влияние на развитие обще-
ства в XVI–XIX веках = Grupy społeczne i ich wpływ na rozwój społeczeństwa w XVI–XIX wieku.*
Сост. Т. Байрашаускайте. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2015, c. 343–362.

PIEPER, Josef. *Leisure, the Basis of Culture.* Introduction by Roger Scruton, translation by
Gerald Malsbary. South Bend, Indiana: Ignatius Press, 1998.

RANCIÈRE, Jacques. The Myth of the Artisan. *International Labor and Working Class His-
tory* 24 (Fall 1983), p. 1–16.

RANCIÈRE, Jacques. *The Nights of Labor: The Workers Dream in Nineteenth Century Fran-
ce.* Philadelphia: Temple University Press, 1991.

REDDY, William. *The Rise of Market Culture: The Textile Trade and French Society, 1750–
1900.* Cambridge: Cambridge University Press, 1984.

Rethinking Labour History. Essays on Discourse and Class Analysis. Ed. L. Berlanstein. Ur-
bana and Chicago: University of Illinois Press, 1993.

SCHÖTTLER, Peter. Historians and Discourse Analysis. *History Workshop Journal*, Vol. 27,
Issue 1, SPRING 1989, p. 37–65.

SIRUTAVIČIUS, Vladas. Bausmės samprata XIX amžiaus Lietuvos visuomenėje. *Baltos lankos*, Nr. 5, 1995, p. 107–158.

STEARNS, Peter. The Middle Class: Towards a Precise Definition. *Comparative Studies in Society and History*, 21 (July 1979), p. 395–396.

ŠVEDAS, Aurimas. *Matricos nelaisvėje. Sovietmečio lietuvių istoriografija (1944–1985)*. Vilnius: Aidai, 2009.

THOMSON, Edward Palmer. *Making of the English Working Class*. New York: Vintage, 1966.

TILLY, Charles. Demographic Origins of the European Proletariat. In: *Proletarianization and Family History*. Ed. David Levine. Orlando: Academic Press, 1984, p. 1–85.

TILLY, Charles. Retrieving European Lives. In: *Reliving the Past: The Worlds of Social History*. Ed. O. Zunz. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1985, p. 11–52.

TRUMPA, Vincas. *Apie žmones ir laiką*. Vilnius: Baltos lankos, 2001.

ГЛИК, Б. Клик. *Революционное рабочее движение в Литве в 1905 году*. Вильнюс: Академия наук Литовской ССР. Институт истории Литвы 1952.

THE PROBLEM OF LEISURE TIME IN LATE 19TH AND EARLY 20TH-CENTURY LITHUANIA: THE WORKING CLASS CHALLENGE TO THE MIDDLE CLASS

Summary

JUOZAPAS PAŠKAUSKAS

In the late 19th century, leisure time became an important and publicly discussed topic in modernising Lithuanian society. This article examines how the topic of leisure time was discussed from a wide range of political positions, and how the factor of leisure time became increasingly important when considering the future scenarios of society. At the end of the 19th and the beginning of the 20th century, the topic of leisure time, its meaningful activities, and appropriate leisure time-related issues were intertwined with discussions about the development of civilisation, new cultural standards, and challenges to the most important principles of social cohesion. The reason for the debate at that time was inseparable from the main features of modernisation: rapid economic growth, industrialisation and urbanisation, changes in the social structure, apparent features of individualisation, secularism, and the burgeoning of consumer culture. In this article, the author focuses on singling out the most important features of modernising leisure time, when work and leisure become binary categories. From this perspective, the conflict between two important social groups, namely the working class and the bourgeoisie, is highlighted. The article demonstrates how these two groups sought to establish themselves ideologically, not only by showing their right to leisure time, but also by shaping what that leisure time should be. The first group consisted of the defenders of workers' rights (and in rare cases, workers themselves) presenting leisure time as a precondition for a better life. This assessment was seen as an instrument incorporating

workers' daily life into the rest of modern society. However, with leisure time becoming a universal human value and norm, many leisure practices that workers in the late 19th and early 20th century opted for were problematic for members of another prominent group, the bourgeoisie. In this article, the bourgeoisie, or the middle class, is defined by means of Peter Stearn's observation that it is useful to include cultural experience, not 'just change in political or economic structure'. Thus, emphasising the cultural rather than the economic aspect of this social group, it can be stated that, for members of the middle class, ideas of 'decent leisure' and 'appropriate use of time' were based on the values and skills of self-discipline, order and efficient organisation. In this case, leisure time was recognised as a means of the partial reform of society and national consolidation. Consequently, the issue of leisure time in late 19th-century Lithuania became an intersection where two major social groups, opinions and practices met. On one hand, the question of leisure time is indistinguishable from a utopian, sometimes paternalistic, harmonious vision of the working class and their leisure; other ways, cultural and political attitudes about the dangers of the working class (and, of course, it is most dangerous after finishing work), arose from seeing how many late 19th-century workers chose meaningless, harmful and violent leisure activities.

In both cases, the culture of leisure time in late 19th and early 20th-century Lithuania could be seen not as a routine or a temporary escape from social norms, but rather as a process for modern culture to appear in everyday life, contributing to the emergence of new social and cultural identities.

Gauta 2020 m. liepos mėn.

Priimta 2020 m. rugsėjo mėn.

Juozapas Paškauskas – humanitarinių mokslų daktaras, Lietuvos istorijos instituto XIX a. istorijos skyriaus darbuotojas. Moksliniai interesai: XIX a. pab. – XX a. pr. Lietuvos kultūra, masinė kultūra, socialiniai procesai, modernėjimas, Vilniaus istorija.

Adresas: Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, Vilnius LT-01108.

El. paštas: paskauskas@gmail.com